DOI: https://doi.org/10.2478/se-2019-0006 © Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV
© 2019. These are an open access articles licensed under the Creative Commons

PETER SALNER:
Židia na Slovensku po roku 1989 (Komunita medzi budúcnosťou a minulosťou)
[Jews in Slovakia after 1989. Community between the Future and the Past]
Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava 2018, 139 s.

Peter Salner sa systematicky už dvadsaťpäť rokov venuje výskumom židovskej komunity, čoho výsledkom je aj jeho bohatá publikačná činnosť. Je autorom a editorom úspešných a často citovaných monografií, štúdií a iných populárno-náučných textov, v ktorých rozširuje diapazón poznania židovskej problematiky. Transformáciu a vývoj židovskej komunity spracováva cez najrôznejšie obdobia i témy (sociálna kultúra, identita, religiozita, medzigeneračná transmisia, holokaust, obyčaje, humor a podobne). Geograficky venuje primárnu pozornosť Bratislave, kde roky realizuje svoje výskumy. Vo svojej najnovšej monografii s názvom *Židia na Slovensku po roku 1989 (Komunita medzi budúcnosťou a minulosťou)* zúročuje dlhoročné skúsenosti z výskumov i aktívnej účasti a práce v Židovskej náboženskej obci v Bratislave (v rokoch 1996 – 2013 ako jej predseda). Poukazuje na diverzitu židovskej komunity, transformačné procesy, diskontinuitu i medzigeneračnú transmisiu kultúrnych hodnôt.

Najmä podtitul knihy *Komunita medzi budúcnosťou a minulosťou* výstižne pomenováva Salnerov cieľ „[...] priblížiť komunitu, ktorá má ‚janusovský' rozmer. Jej príslušníci sa usilujú poznať a pochopiť, čo ich očakáva v dohľadných rokoch či desaťročiach (a prispôsobiť sa tomu). Zároveň na nich neustále dolieha minulosť" (s. 7). Ako Janus, boh dvoch tvárí, ktorý sa jednou pozerá do minulosti a druhou hľadí do budúcnosti. Z časového hľadiska sa zameriava na obdobie po novembri 1989. Porozumieť súčasnej podobe javov, vidieť ich existenciu, formy a funkcie je pre výskumníka náročné. Vyžaduje to – okrem iného – poznanie historických kontextov. Autor sa preto podľa potreby vracia aj do minulosti: „Bez návratu späť, do obdobia komunizmu, holokaustu, prípadne ešte hlbšie do minulosti (...) nie je možné pochopiť súčasný stav problematiky" (s. 11). Podobné konštatovanie uvádza na základe výskumov medzi mladými ľuďmi sociologička Oľga Gyárfášová: „Nezakrývať a neprikrášľovať minulosť pomáha vyhnúť sa v budúcnosti zlým cestám. Minulosť neodchádza do minulosti, ostáva s nami, vracia sa" (Gyárfášová, 2015: 32).

Peter Salner si v knihe všíma vybrané dôležité fenomény súčasnej židovskej komunity a analyzuje ich z perspektívy dvoch subjektov. Čo znamená, že tieto – pre komunitu príznačné – javy majú podobné, navzájom súvisiace znaky, ale zároveň medzi nimi existuje napätie. Z pohľadu dvoch perspektív rozoberá napríklad ÚZŽNO (Ústredný zväz židovských náboženských obcí) a židovské náboženské obce (ŽNO), historické sviatky (chanuka, pesach) a nové sviatky (pripomínanie holokaustu), religiózny a sekulárny prístup, ale aj protipól – búranie a vybudovanie (neologická synagóga a obnovený cintorín Memoriál Chatama Sofera). Autorovi to umožnilo uchopiť predmet vedeckého skúmania v kontextoch vonkajšej i vnútornej

reality, obsahu i formy, paralelizovať javy, poukázať na ich dis-/kontinuálnosť, nivelizáciu, zánik i nové podoby. Súčasný stav sviatkov (ale aj iných javov) konfrontuje i s ortodoxnou „jedinou správnou" podobou, aby zistil, čo z tradičných foriem pretrvalo, zmenilo sa, či zaniklo (s. 10). Hodnotu Salnerových interpretácií zvyšuje fakt, že konfrontuje archívne materiály s realitou, s konkrétnym stavom a neraz i s osobným prežívaním. Zamýšľa sa nad budúcnosťou, čo mu dovoľuje najmä jeho mnohoročná bádateľská skúsenosť a odborná erudovanosť.

Kompozíciu knihy tvoria tri nosné kapitoly. Po *Úvode* nasleduje charakteristika prameňov, kapitoly: *Komunita, Sviatky, Symboly* a *Záver*. Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že jednotlivé kapitoly sú nekonzistentné, ale opak je pravdou. V každej jednej autor jasne uplatňuje vyššie zmienený metodologický prístup „pohľad z dvoch perspektív". V *Prameňoch* Salner objasňuje použité formy etnologického a archívneho výskumu. Predstavuje najvýznamnejšie vedecké, odborné i literárne zdroje, ktoré zachytávajú osudy Židov na Slovensku a ktoré formovali názory, postoje autora a inšpirovali ho k napísaniu tejto monografie. Salner vychádza zo svojich dlhoročných výskumov, prepája staršie poznatky s novými, využíva archívne materiály, analyzuje dobové dokumenty, časopisy, fotografie. Orientácia na výskumy súčasnej spoločnosti znamená aj začlenenie nových foriem komunikácie medzi objekty výskumu a zároveň i medzi výskumné techniky vednej disciplíny (Beňušková, 2009: 306). V teréne používa ne-/priame pozorovania, rozhovory a nevyhýba sa ani novším výskumným technikám – internetovej komunikácii, analýze sociálnych sietí, ktoré uplatňuje v etnologickej praxi. Cenné je to, že autor neposkytuje formálne informácie, ale delí sa aj o svoje empírie z terénu, čo si vyžaduje skúseného výskumníka, ktorý sa v komunite pohybuje dlhšie. Čitateľa tak obohacuje o priamu skúsenosť, o svoj, autorský, pohľad zvnútra. Salner získava nenahraditeľné vedomosti a skúsenosti z pozície vedca etnológa, člena a funkcionára ŽNO, organizátora, diváka, ale i priateľa, čo mu umožňuje odkrývať viaceré tabuizované témy. Zaznamenávať a spracovávať citlivé témy si vyžaduje erudovaného výskumníka, rokmi vytvorenú dôveru medzi vedcom a respondentmi a dodržiavať výskumnú etiku. Oceňujem kombináciu zvolených rôznorodých výskumných metód, teoretické uchopenie i zaujímavý metodologický prístup. Texty tejto monografie dokazujú, že židovskú komunitu skúma na vysokej úrovni a pohybuje sa v nej niekoľko rokov.

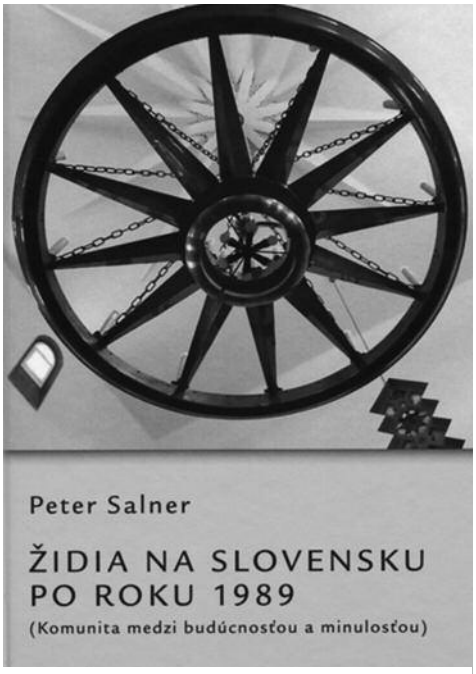

Stredobodom záujmu autora je komunita. Za najdôležitejší znak komunity sa považuje pocit solidarity, spolupatričnosti, súdržnosti medzi ľuďmi, záujmu jedného o druhého i celú skupinu. „Komunita vyvoláva dobré pocity. Je dobré ‚mať' komunitu a ‚patriť' do komunity. Zdá sa nám, že je to vždy niečo dobré" (Bauman, 2006 :7). Komunita je aj „spoločná viera, že potreby členov budú uspokojené. Komunita je aj zmysel pre rodinu, ktorý Židia cítia, keď čítajú Prameň od Jamesa A. Michenera" (McMillan, Chavis, 1986: 9). Salner sa opiera o koncept Zygmunta Baumana (2006), ktorý aplikuje na slovenskú, najmä bratislavskú židovskú komunitu. Pomáha mu pochopiť aktuálne spoločenské problémy a vysvetliť, prečo bratislavskí Židia vyhľadávajú komunitu rovnako stigmatizovaných. Predstavuje pre nich

„bezpečné prostredie s preverenými cudzincami a bez vlamačov" (Bauman, 2006: 88).

Človek dnes nemôže patriť iba k jednej komunite, ale participuje na viacerých. Moderná komunita ho nezväzuje a nepripútava. „Hľadané puto nesmie zaväzovať tých, ktorí ho nájdu. Aby sme použili Weberovu známu metaforu, hľadá sa ľahký závoj, nie oceľová klietka" (Bauman, 2006: 53). Aj členovia židovskej komunity majú aj iné než výlučne židovské identity, názory, problémy, zároveň však potrebujú aspoň krátkodobý „židovský relax" (s. 28). Súčasnú židovskú komunitu Peter Salner charakterizuje „ako množinu osôb židovského pôvodu alebo vierovyznania, ktorá sa hlási k židovstvu. (Svoj vzťah chápu diferencovane a voči „komunite" alebo „židovstvu" majú rôzne očakávania a preferencie). Podstatná je dobrovoľnosť tohto vzťahu, hoci berie do úvahy, že prakticky vždy existujú tlaky zo strany zainteresovaných rodín, židovskej komunity, úradov alebo majoritného okolia" (Salner, 2000: 11). V prepojení na minulosť si židovská komunita „niekoľko ráz na vlastnej koži overila, že (takmer) každá historická zmena je k horšiemu" (Salner, 2007: 29).

Autor sa v tejto kapitole venuje aj neľahkému vymedzeniu pojmu „Žid", ktorý sa mení v spoločenskom priestore i historickom čase. Poskytuje viaceré interpretácie od oficiálnej náboženskej (ortodoxnej) definície, ako ju určuje právny systém judaizmu – halacha, cez rôznorodé historické kontexty, explikácie podľa rôznych skupín, štátnych inštitúcií, až po vnímanie židovstva jednotlivcov, pričom neobchádza ani definíciu židovstva ako sociálnej kategórie. Už z uvedeného vyplýva, že platili a platia rôzne, neraz protirečivé kritériá. „A pri rozhodovaní sa nie vždy stretávajú večné pravidlá ortodoxného judaizmu s aktuálnymi názormi členov a potrebami obce" (s. 31). Na tieto úvahy nadväzuje diskusia o samotnej židovskej komunite, jej vnímaní, prijímaní, identifikácii, rozporoch i histórii jednotlivých židovských komunít (ÚZŽNO a židovské náboženské obce) od ich vzniku až po súčasnosť.[1] Spomínala som, že Salner v knihe využíva pohľad dvoch perspektív a skúma fenomény s podobnými znakmi a existenciou vzájomného napätia. Za rozpormi medzi ÚZŽNO a jednotlivými náboženskými obcami treba vidieť najmä diverzitu členov komunity (ortodoxní, neologickí, sekulárni...), historické, náboženské, demografické, organizačné, formálne determinanty, komplikované okolnosti vzniku (ÚZŽNO 1945) i zložité riešenie majetkových pomerov (synagóg, cintorínov). Od charakteristiky uvedených židovských religióznych inštitúcií, ich funkcií a dôvodov napätia postupne prechádza k neformálnym aktivitám súčasných ŽNO a poukazuje aj na ich (ne)prijímanie komunitou. Podrobnejšie sa venuje neformálnemu *Židovskému fóru* a najmä motiváciám vzniku a aktivitám komunitných inštitúcií, ktoré vznikli „zdola" – z aktívnej iniciatívy a s pomocou niekoľkých nadšencov. Ide o *Dokumentačné stredisko holokaustu* a *Židovské komunitné múzeum*, ktoré ochraňujú, uchovávajú, spracovávajú a prezentujú kultúrne dedičstvo Židov. Autor zachytáva zaujímavé peripetie vzniku a vývoja oboch inštitúcií na základe vlastného pozorovania i výpovedí ich hlavných protagonistov. Čitateľa zaujmú aj výskumné a publikačné aktivity, vzdelávacie programy, populárno-náučné, kultúrno-spoločenské a prezentačné činnosti spomínaných inštitúcií. Židovskej komunite dávajú pocit príslušnosti a príležitosť budovania sociálneho kapitálu. Súčasne sú mostom k poznaniu a tolerancii. Široké spektrum aktivít ponúka zároveň optimizmus do budúcnosti, a to nielen pre minoritu, ale aj pre majoritu. Riaditeľ múzea Maroš Borský sa v súvislosti s výstavou s príznačným názvom *Sme tu!* vyjadril: „Sme fungujúca komunita s vlastnými inštitúciami a napriek nášmu malému počtu sa nám darí udržať kvalitu komunitného života" (Opoldusová, 2014).

Pohľad z dvoch perspektív uplatňuje aj v kapitole *Sviatky.* V nej odhaľuje, aký význam majú sviatky pre súčasnú spoločnosť, židov-

1 O histórii náboženských inštitúcií židovskej komunity (ÚZŽNO a židovské náboženské obce) s dôrazom na roky 1945 – 1955 Salner píše v knihe *Židia na Slovensku po roku 1945* (2016).

skú komunitu, rodinu i jednotlivca a aké funkcie plnia. Zo širokého spektra sviatkov, významných dní, pamätných príležitostí si vybral tri: chanuku, pesach a ako protipól holokaust, ktoré analyzuje na základe etnografického materiálu. Spoločne ich spája reálny historický podklad, sú reflexiou dramatických historických udalostí existenčného ohrozenia židovskej komunity, ale ich rozdielom je konečný výsledok. Chanuka a pesach sú oslavou víťazstva a záchrany židovského národa, naproti tomu holokaust bol židovskou tragédiou. Jeho pripomínanie sa postupne stáva pevnou súčasťou (nielen) židovského kalendára. Holokaust je celospoločenský problém. „Zrodil sa a prebehol v našej modernej racionálnej spoločnosti, vo vysokom štádiu civilizácie, na vrchole ľudskej kultúry, a preto je problémom tejto spoločnosti, civilizácie a kultúry" (Bauman, 2002: 15).

V kontexte zamerania knihy, kde hlavnou myšlienkou je komunita, autor upozorňuje, že vybrané sviatky sa neobmedzujú len na synagógu, ale majú aj komunitný presah. Posilňujú integritu komunity, identifikáciu a súdržnosť jej členov a predstavujú „zábranu voči zabúdaniu". Historická blízkosť holokaustu ponúka autorovi mimoriadnu príležitosť pozorovať „v priamom prenose", ako sa vyvíjajú formy pripomínania a ako naň reagujú politické špičky, morálne a kultúrne autority, samotná komunita v generačnom prepojení i majorita.

Musím poznamenať, že hoci spracováva zložitú tému (židovských sviatkov), je uchopená zrozumiteľnou formou, ktorá je prijateľná aj pre čitateľov bez hlbších poznatkov o židovskej kultúre. Salner spomenuté sviatky charakterizuje, pričom ho zaujímajú aj mechanizmy kolektívnych, rodinných i individuálnych identifikácií. Súčasné prežívanie uvedených sviatkov prináša nielen náboženský akt a identifikačný prvok členov židovskej komunity, ale umožňuje aj reflexiu aktuálnej spoločenskej situácie.

V nasledujúcej kapitole *Symboly* sa Peter Salner venuje vybraným symbolom židovskej komunity, pričom sa inšpiroval pražským rabínom Karolom Efraimom Sidonom. Rabín označil za symboly (každej) židovskej komunity synagógu, kaviareň a židovský humor.[2] Toto, pre čitateľa spočiatku neočakávané spojenie židovských atribútov, napokon ani nie je prekvapivé. Židovská spoločnosť sa neschádzala len v synagóge, ale členovia komunity sa stretávali aj v kaviarni, kde „*šmúzovali*", preberali novinky zo spoločnosti, rozprávali vtipy. Paul Spiegel, ktorého kniha *Kto sú Židia,* sa stala v Nemecku bestsellerom, hovorí: „Jediný predsudok o nás, Židoch, ktorý rád schvaľujem, je náš príslovečný židovský humor. Židovský humor bol a je najlepšou zbraňou, lebo humor nezabíja. V každom období bol židovský vtip ventilom, ktorý umožňoval vyrovnať sa so zúfalou situáciou, z ktorej nebolo úniku" (Spiegel, 2007: 111). Cieľom židovského humoru je viac než zabaviť a vyvolať smiech. V tejto nie veľmi rozsiahlej kapitole sa autor sústreďuje aj na symboly bratislavskej komunity – zbúranú neologickú synagógu na Rybnom námestí (existujúcu už len v spomienkach) a cintorín, resp. zvyšky starého cintorína na brehu Dunaja, zrekonštruovaného a známeho dnes ako Memoriál Chatama Sofera.

Kapitola Symboly je z môjho pohľadu „nástrelom" do budúcnosti. Ide o tému, ktorá si to priam aj žiada. V jej závere sám autor píše: „Predložený text (...) skratkovito upozorňuje na význam dôležitej a nedostatočne preskúmanej témy a zároveň vyzýva na pokračovanie vo výskumoch, diskusiách, úvahách" (s. 111). Áno, súhlasím, symboly si našu pozornosť skutočne zaslúžia!

V *Závere* publikácie Peter Salner sumarizuje sledovanú problematiku a reflektuje vlastné postoje k jej spracovaniu. Podľa jeho slov charakterizuje súčasné procesy a vývojové trendy v židovskej komunite zjednodušovanie, individualizácia a najmä selektívny prístup k tradičným religióznym a sviatočným javom. Dodržiavanie či nedodržiavanie vybraných sviatkov a tradícií nemusí znamenať prijímanie či odmietnutie religiozity, ale je vyjadrením solidarity ku komunite, jej dejinám

2 Židovský vtip ako faktor identity spracoval Salner v knihe *(Môj) židovský humor* (2002).

a kultúre. Vrátim sa k Baumanovej *Komunite*, ktorá má výstižný podtitul, *Hľadanie bezpečia vo svete bez istôt*. V nej autor hovorí aj o strate istoty, dôvery, porozumenia i bezpečia. Preto si človek v súčasnosti stavia vysoké ploty, používa alarmy. „Chcete bezpečnosť? Vzdajte sa slobody alebo aspoň jej veľkej časti (. ...) Chcete teplo? Nechoďte k oknu a nikdy ho neotvárajte. Problém je v tom, že keď sa budete držať rady a okná necháte zatvorené, vzduch vo vnútri bude po chvíli vydýchaný a nakoniec začne byť dusivý" (Bauman, 2006: 9). Komunita sa mení, nadobúda v súčasnosti nové kontexty a dimenzie. Nemusí byť statická a konzervatívna. Súčasnosť si vyžaduje dynamickosť, inovatívnosť i kreatívnosť. Podoba, forma komunity a jej usporiadanie nie sú raz a navždy dané, a teda nostalgia za komunitou nemusí byť iba nostalgiou za starým (Višňovský, 2007: 53). Súhlasím so Salnerovým názorom v závere knihy, že sa nedá predikovať budúcnosť židovskej komunity, ktorá môže byť podmienená stotožnením sa jej členov s ortodoxným judaizmom, prípadne či sú prijateľné aj iné perspektívy. „Židovská komunita, jej kultúra a spôsob života prechádza obdobím radikálnych premien, ktoré však (aspoň zatiaľ) neznamenajú jej likvidáciu, ale sú súčasťou transformačných procesov a odklon od tradičného judaizmu neznamená odmietnutie židovstva" (s. 120).

Salner je skúsený etnológ, dôsledný výskumník, pozorovateľ, rozprávač, vie narábať s „veľkými" témami. Pritom sa nebojí priznať pochybnosti, nerobí unáhlené závery, ale núti k rozmýšľaniu a sám sebe i čitateľovi dáva otázky. Veľkým pozitívom Salnerovej tvorby je skutočnosť, že jeho argumentácie sú vždy podložené bohatým empirickým výskumom. Napriek tomu, že ide o vedeckú publikáciu, ktorá spĺňa všetky potrebné požiadavky, autor zostáva verný svojmu jazykovému štýlu. Text knihy je napísaný zrozumiteľne a prehľadne. Celkový pozitívny dojem z knihy umocňuje aj jej vizuálna stránka. Uverejnené fotografie majú výpovednú i estetickú hodnotu a sú vybraté tak, aby korešpondovali nielen s textom, ale zároveň aj opticky ladili s celkovou grafikou a farebnosťou knihy. Salner sa v knihe cez komunitu oblúkom vracia k svojim témam – mestskému prostrediu a rodine. Vedecká obec i širšia verejnosť sa môžu tešiť, čo bude zajtra, akou novou témou nás prekvapí a obohatí.

LITERATÚRA

Bauman, Z. (2002). *Modernosť a holokaust.* Bratislava: Kaligram.

Bauman, Z. (2006). *Komunita: Hľadanie bezpečia vo svete bez istôt.* Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, spol. s r. o.

Beňušková, Z. (2009). Premeny metód, techník a záznamov výskumu na pozadí slovenskej etnológie. *Slovenský národopis*, *57*(3), 300–311.

Gyárfášová, O. (2015). Sonda do historickej pamäti slovenskej spoločnosti zaostrená na mladých. *Annales Scientia Politica*, *4*(1), 23–33.

McMillan, D. W., Chavis, D. M. (1986). Sense of Community: A Definition and Theory. *Journal of Community Psychology*, *14*(1), 6–23.

Opoldusová, J. (2014, 4. jún). Ako dnes žije židovská komunita. *Pravda.* Získané z https://kultura.pravda.sk/galeria/clanok/319812-ako-dnes-zije-zidovska-komunita/.

Salner, P. (2000). *Židia na Slovensku (medzi tradíciou a asimiláciou).* Bratislava: Zing Print.

Salner, P. (2002). *(Môj) židovský humor*. Bratislava: Zing Print.

Salner, P. (2007). *Budúci rok v Bratislave alebo Stretnutie.* Bratislava: Marenčin PT.

Salner, P. (2016). *Židia na Slovensku po roku 1945 (Komunita medzi vierou a realitou).* Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA.

Spiegel, P. (2007). *Kdo jsou Židé?* Brno: Barrister & Principal.

Višňovský, E. (2007). Komunita ako autentický domov človeka? *Filozofia*, *62*(1), 44–53.

KATARÍNA KOŠTIALOVÁ,
Katedra sociálnych štúdií a etnológie
FF UMB v Banskej Bystrici

ZUZANA PANCZOVÁ:
Konšpiračné teórie: témy, historické kontexty a argumentačné stratégie
[Conspiracy Theories: Topics, Historical Contexts and Argumentation Strategies]
VEDA, vydavateľstvo SAV – Ústav etnológie SAV, Bratislava 2017, 155 s.

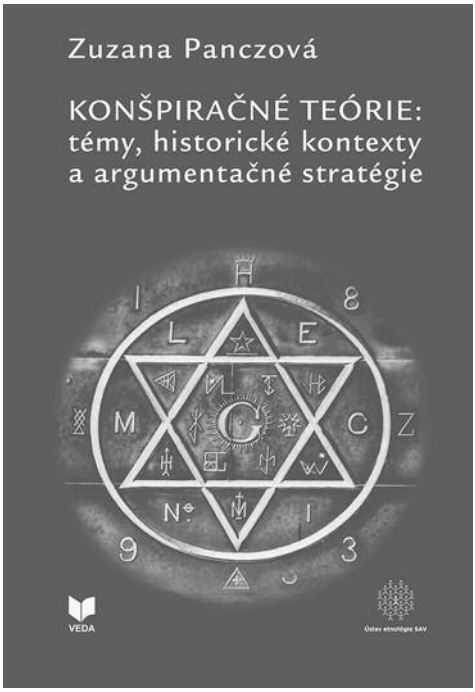

Konšpiračné interpretácie sociálnej reality sú dnes súčasťou samotnej tejto reality. Sú prítomné vo verejnom diskurze ako jeho integrálna časť, zasahujú vedomie a správanie značného počtu ľudí. Ako ukazujú prieskumy verejnej mienky, konšpiračné teórie sú populárne nielen v určitých prísne vymedzených segmentoch spoločnosti (napríklad medzi ľuďmi so špecifickými socio-demografickými charakteristikami – vzdelanie, vek, profesia, typ bydliska a pod.), ale verí im veľká, niekedy až väčšinová časť obyvateľstva. Ako príklad je možné uviesť USA, kde na sprisahanecké pozadie vraždy prezidenta Johna Kennedyho v roku 1963 stále verí nadpolovičná väčšina obyvateľstva. Na Slovensku podľa najnovších prieskumov Inštitútu pre verejné otázky (Bútorová, Gyarfášová, 2017) a GLOBSEC Policy Institute (Milo, Klingová, Hajdu, 2018) má sklony veriť rôznym konšpiračným teóriám nie menej početný podiel obyvateľstva (od polovice až do zhruba dvoch tretín).

Šírenie konšpiračných predstáv v období pokročilých informačno-komunikačných technológií nadobudlo charakter epidémie. Je to dnes nielen dobre vynášajúci biznis pre celú paletu obskúrnych aktérov (autorov, inzerentov, sponzorov), ale aj nástroj v rukách hráčov s jasnými politickými a mocenskými cieľmi (najmä darebáckych režimov a štátov, ale aj radikálnych alebo extrémistických hnutí). Vplyv toxických obsahov so sociálnym posolstvom, ktoré sú v poslednom období zámerne rozširované konšpiračnými a dezinformačnými „médiami", na správanie početných más ľudí v rozhodujúcich situáciách je nepopierateľný. Devastačný môže byť potom ich vplyv na základy sociálno-politického zriadenia v moderných demokraciách. Postupne publikované empirické štúdie dávajúce do súvislosti výsledky dôležitých spoločenských rozhodnutí vo vybraných demokratických krajinách so spôsobom formovania názorového prostredia ľudí, ktorí prijímajú tieto rozhodnutia (napríklad účasťou na hlasovaniach), vedú k znepokojujúcim úvahám o rastúcej sile konšpiračných bludov. Napríklad i k takým úvahám, že bez rozmachu konšpiračného vedomia spôsobeného aktivitami na sociálnych sieťach by meno súčasného prezidenta USA sotva bolo Donald Trump. Alebo že bez konšpiračne ladenej kampane s heslami o nadvláde „eurobyrokracie" by sa dnes Veľká Británia a Európska únia sotva trápili so slepou uličkou zvanou brexit. Alebo že holandský parlament by v takomto prípade zrejme hladko ratifikoval asociačnú dohodu EÚ s Ukrajinou bez toho, aby sa zaoberal výsledkami prečudesného referenda o tejto otázke, iniciovaného ľuďmi, ktorí sa znenazdajky objavili na holandskej politickej a mediálnej scéne ako džin vypustený z fľaše a pritom starostlivo skrývali svoju plnú vizuálnu identitu.

V masovej spoločnosti sú konšpiračné teórie masovým javom. Masovým a spoločensky a politicky relevantným. Tento jav by mal byť systematicky skúmaný. Najmä by mali byť skúmané faktory jeho prežívania a reproduk-

cie, najradšej v aktualizačných kontextoch. Práve v skúmaní konšpiračných teórií ako masového javu v spoločensky relevantných kontextoch je najväčší prínos pozoruhodnej knižnej publikácie etnologičky Zuzany Panczovej *Konšpiračné teórie: témy, historické kontexty a argumentačné stratégie*.

Autorka sa zaoberá problematikou konšpiračných teórií dlhodobo a systematicky. Pred tromi rokmi editorsky zastrešila mimoriadne kvalitné monotematické číslo *Slovenského národopisu* (3/2015), venovaného sprisahaneckým teóriám, čo bol počin, ktorý by slovenskej etnológii mohla závidieť celá domáca historiografická, sociologická a politologická obec (Panczová, 2015). Neskôr pripravila a moderovala panel o fámach a konšpiračných teóriách na medzinárodnej konferencii „Etnológia v treťom tisícročí: témy, metódy, výzvy" (Smolenice, jeseň 2016). A do tretice prišla s jedinečnou publikáciou, v ktorej čitateľom približuje problematiku konšpiračných teórií, základné smerovanie ich skúmania, pôsobenie konšpiračných predstáv ako súčastí verejného, politického a dokonca i vedeckého diskurzu.

Ako profesionálna etnologička sa Zuzana Panczová vo svojej publikácii venuje popisu a interpretácii konšpiračných obsahov, oslovujúcich „koncových spotrebiteľov" (recipientov), z ktorých časť sa potom zúčastňuje na rozvíjaní sprisahaneckého diskurzu – buď šírením spomínaných obsahov, alebo ich komentovaním a modifikovanou recykláciou. Tu sa vďaka uskutočnenému adresnému mapingu dostávame k témam, ktoré bujnejú (iný výraz by asi nebol dostatočne priliehavý) v slovenskej mediálnej (pritom nielen „alternatívnej") sfére – Židia, Amerika, Západ, kapitalisti, slobodomurári, cudzinci, migranti a pod.

Ako písal Ted Goertzel, konšpiračné myslenie na individuálnej úrovni je sýtené potrebou jednotlivcov logicky vysvetliť určité udalosti v podmienkach neistoty a nedostatku kontroly (Goertzel, 1994). Pocit neistoty a nedostatočnej kontroly sa u jednotlivcov môže znásobovať v období neskorej modernity, keď sa v spoločnosti riziko stáva dominantným vzorom spoločenského a inštitucionálneho správania (Matten, 2004), dokonca samotná spoločnosť sa stáva „rizikovou" (Beck, 2009). Ustálené vzory a štruktúry, ktoré ešte celkom nedávno vyvolávali pocit istoty a stability, miznú, naopak prichádzajú nové výzvy a zmeny, nie celkom zrozumiteľné, ale najmä rozrušujúce dovtedajší poriadok. Adaptácia na ne vyžaduje náročné individuálne investície.

Postkomunistická transformácia je názorným príkladom práve takéhoto vývoja. Spoločnosť sa mení od základov. Od schopností ľudí vyrovnať sa s prichádzajúcimi zmenami, obstáť v novej životnej situácii a uplatniť vlastné predpoklady závisí ich nastavenie na vnímanie a akceptovanie zmien a následne aj celého systému, ktorý je od nich odvodený. V chápaní mnohých ľudí, najmä tých, pre ktorých individuálne investície potrebné na vyrovnanie sa s prichádzajúcimi zmenami a výzvami nemusia byť samozrejmosťou, takýto rozrušujúci vývoj nemôže byť náhodný: v pozadí musí byť niekto, kto ho zámerne vyvolal, inšpiroval, pripravil a zrealizoval, niekto silný, na všetko pripravený a odolný voči prípadnému nesúhlasu. A najmä schopný využiť toto všetko vo vlastný prospech a na úkor ostatných.

Zuzana Panczová uvádza a analyzuje autentické prejavy podobnej interpretácie jednotlivých udalostí v našej krajine, v Európe a vo svete, ktoré sa v posledných rokoch v hojnom počte objavujú v slovenskom kyberpriestore. Neprekvapuje, že práve v takto formovanom názorovom prostredí sa darí politickému extrému, o čom autorka píše v osobitnej kapitole. U protisystémových extrémistických politických síl (na rozdiel od síl demokratických a prosystémových) sú totiž konšpiračné predstavy neoddeliteľnou súčasťou ideového kréda. Súčasná slovenská radikálna scéna je priam posadnutá konšpiráciami a je programovo zacielená na ich inštrumentalizáciu: je oveľa ľahšie presvedčiť priaznivcov o jednoduchých a rýchlych riešeniach (keď navyše pravda je na dosah, stačí len odhaliť konkrétneho vinníka, skrývajúceho sa v pozadí, za scénou, v zákulisí), než vysvetľovať im potrebu zložitých rozhodnutí s dlhým trvaním a neistými výsledkami.

V závere svojej knihy Zuzana Panczová píše, že „výskum konšpiračných teórii poskytuje možnosť lepšie porozumieť prejavom nedôvery v jestvujúci systém a úzkostí spojených s nega-

tívnym obrazom súčasnej spoločnosti". Nazdávam sa, že jej sa to ako výskumníčke úspešne podarilo. Jej kniha sa stane referenčným zdrojom o konšpiračných teóriách a ich výskume, vydaným na Slovensku. Určite bude zaradená do zoznamu povinnej literatúry pre každého, kto sa na Slovensku venuje tejto problematike. Bolo by tiež dobré, keby úctyhodné výsledky bádateľských aktivít autorky zužitkovali aj tí, ktorých úlohou by mala byť neutralizácia zhubných dopadov konšpiračných bludov na vývoj demokratického štátu a slobodnej spoločnosti, t. j. novinári, pedagógovia, občianski aktivisti, demokratickí politici, najmä tí vo významnejšom ústavnom postavení.

LITERATÚRA

Beck, U. (2009). *World Risk Society and Manufactured Uncertainties*. IRIS, s. 291–299. Dostupné na: http://www.fupress.net/index.php/iris/article/view/3304.

Bútorová, Z., Gyárfášová, O. (2017). Názorový a hodnotový profil slovenskej verejnosti v čase vzostupu extrémizmu. In: Z. Bútorová, G. Mesežnikov (Eds.), *Zaostrené na extrémizmus. Výskumná štúdia*. Inštitút pre verejné otázky, Bratislava, s. 13–26.

Goertzel, T. (1994). Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology*, *15*(4), 731–742. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1699278.

Matten, D. (2004). The Impact of the Risk Society Thesis on Environmental Politics and Management in a Globalizing – Principles, Proficiency, Perspectives. *Journal of Risk Research*, *7*(4), 377–398. Dostupné na: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1699278.

Milo, D., Klingová, K., Hajdu, D. (2018). Who Believes in Conspiracies? In: *GLOBSEC Trends 2018. Central Europe: One Region, Different Perspectives*. GLOBSEC Policy Institute, Bratislava, s. 30–33. Dostupné na: https://www. globsec.org/wp-content/uploads/2018/05/ GLOBSEC-Trends-2018.pdf.

Panczová, Z. (2015). Stručný úvod do problematiky sprisahaneckých teórií. *Slovenský národopis*, *63*(3), 187–194.

Swift, A. (2013). *Majority in U.S. still believe JFK killed in a conspiracy*. Dostupné na: http://www.gallup.com/poll/165893/majority-believe-jfk-killed-conspiracy.aspx.

GRIGORIJ MESEŽNIKOV,
Prezident Inštitútu pre verejné otázky v Bratislave

MONIKA VRZGULOVÁ, ĽUBICA VOĽANSKÁ, PETER SALNER: Rozprávanie a mlčanie. Medzigeneračná komunikácia v rodine
[Talking and Silence. Inter-Generational Communication in Family]
Ústav etnológie SAV – VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava 2017, 136 str.

Publikácia trojice autorov Moniky Vrzgulovej, Ľubice Voľanskej a Petra Salnera prináša teoreticko-metodologický príspevok k antropologickému výskumu súčasnej rodiny na Slovensku. Autori sa dlhodobo zaoberajú analýzami rodiny v 20. a 21. storočí a svoje dlhoročné skúsenosti z výskumu v teréne zúročujú v tejto pilotnej práci.

Publikácia pozostáva z úvodu, troch nosných kapitol od jednotlivých autorov, prepracovaného zoznamu odbornej literatúry a prameňov, krátkej informácie o autoroch, obsiahleho anglického resumé a prehľadného registra.

Úvod s názvom *Generácie: vzťahy a komunikácie v rodine* je teoretickým vstupom do súčasnej problematiky vývoja súčasnej rodiny a medzigeneračnej komunikácie v jej vnútri, ktorá je výrazne ovplyvnená aj tzv. nepriamou komunikáciou – t. j. využívaním virtuálnych komunikačných médií. Okrem základnej terminológie v ňom autori odkazujú na viaceré východiskové teoretické koncepty, ktorým venujú priestor v ďalších kapitolách.

Na úvod plynulo nadväzuje kapitola *Blízki? Vzdialení? Rozprávanie o rodine a vzťahoch medzi generáciami* z pera Ľubice Voľanskej, v ktorej stavia na svojich doterajších výskumoch (Voľanská, 2016). Popisuje formy fungovania rodiny v minulosti a súčasnosti, venuje sa konceptu intimity, intimity na vzdialenosť, send-

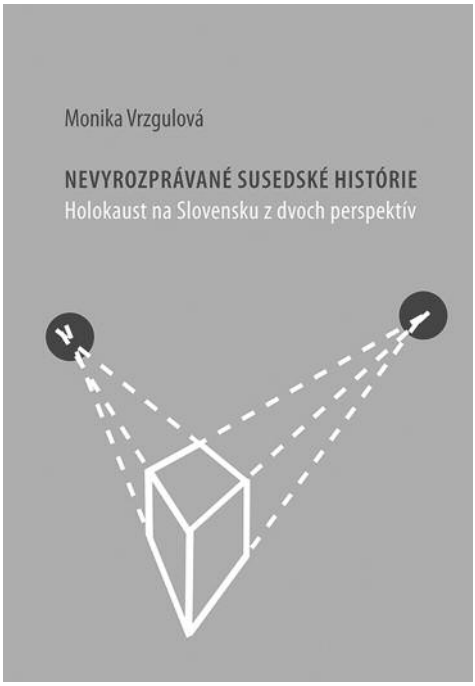

vičovej generácii či zmluve medzi generáciami a jej fungovaniu v dnešnej dobe a pod. Na vzorke rozprávaní generácií štyroch rodín modeluje, ako sa uvedené javy prejavujú v naratívoch najstaršej generácie a ako o nich rozprávajú mladší členovia rodín. Upriamuje sa zároveň na pozíciu najstaršej generácie a jej zásadnej úlohy pri formovaní medzigeneračných vzťahov a vzorov v súčasnej rodine. Opiera sa pri tom o viaceré teoretické koncepty – napr. analýzu naratívu G. Rosenthal (Rosenthal, 1994, Rosenthal, 2004), koncept intimity na vzdialenosť od L. a H. Rosenmayrovcov (Rosenmayr a Rosenmayr, 1978), koncept malej zmluvy medzi generáciami R. Sprandera (Sprander, 1984) a mnohé ďalšie.

Kapitola Moniky Vrzgulovej *Hovory medzi sebou a o sebe* zúročuje dlhoročné výskumy autorky v prostredí židovskej komunity (Vrzgulová, 2002, Vrzgulová, 2007) a novšie poznatky z terénu v nežidovských rodinách (Vrzgulová, 2016). Vychádza z teoretických konceptov identít P. Bergera (1991), kolektívnej pamäti M. Halbwachsa (2009), ďalej komunikatívnej a kultúrnej pamäti J. Assmanna a A. Assmannovej (Assmann, A., 2008), ku ktorej pridáva pamäť politickú. Na príklade troch rodín zo židovského a troch z nežidovského prostredia sleduje, aké obsahy životného príbehu komunikovala najstaršia generácia (skúsenosť so šoa, vojnou, povojnovým obdobím), ako boli tieto spomienky reprodukované mladšou generáciou. V neposlednom rade analyzuje dynamiku vzťahu medzi rodinnou históriou a tzv. veľkým historickým naratívom krajiny.

Peter Salner sa v úvode svojho príspevku nazvaného *Mlčať? Hovoriť? Formy medzigeneračného odovzdávania skúseností o holokauste v židovských rodinách* zaoberá verejnými formami uchovávania a prenosu spomienok na šoa. Upozorňuje na úlohu štátu a jeho inštitúcií v procese verejného uchovávania a transferu smerom k občanom štátu a tiež aj židovských náboženských obcí ako reprezentantov židovskej minority. Zároveň venuje pozornosť druhej strane problému, ktorým sa zaoberal aj v minulosti (Salner, 2000, Salner, 2012) – rozoberá dôvody, prečo o tejto životnej skúsenosti odmietajú preživší hovoriť predovšetkým v prostredí najbližšej rodiny. Informácie sa v takýchto rodinách šíria cez viaceré kanály – napríklad formou neverbálnej komunikácie (vytetované číslo), zvláštnym správaním najstaršej generácie (obava z hladu), rôznymi spomienkovými predmetmi a pod. Jednou z foriem takéhoto prenosu (vizuálna spomienka) boli aj projekty oral history uskutočňované od 90. rokov 20. storočia (Salner, 1995, Salner, 1997), ktoré boli účastníkmi často vnímané ako ich morálny záväzok voči obetiam holokaustu. Príspevok primárne poukazuje na psychologický aspekt u preživšej generácie pri rozhodovaní o (ne)transfere spomienok na túto životnú etapu k svojim potomkom.

Publikácia je skvelou teoretickou a metodologickou príručkou pre výskum rôznych aspektov medzigeneračných vzťahov a prenosu komunikácie v prostredí súčasnej rodiny na Slovensku. Poskytuje nielen teoretické východiská, ale ukazuje aj metodológiu a modeluje príklady analýzy a interpretácie z empirického výskumu v teréne. Možno ju považovať za „know-how" príručku pre viaceré spoločenskovedné disciplíny. Ostáva iba dúfať, že v budúcnosti autori splnia svoj sľub a prinesú ďalší hodnotný príspevok k teórii a metodológii biografických naratívov a oral history.

LITERATÚRA

Assmann, A. (2008). Canon and Archive. In: A. Erll, A. Nünning (Eds.), *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*. Berlin, New York, s. 96–108.

Berger, P. L. (1991). *Pozvání do sociologie*. Praha.

Halbwachs, M. (2009). *Kolektivní paměť*. Praha: SLON – Sociologické nakladatelství.

Rosenthal, G. (1994). Die erzählte Lebensgeschichte als historisch-soziale Realität: methodologische Implikationen für die Analyse biographischer Texte. In: *Berliner Geschichtswerkstatt: Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Münster: Westfälisches Dampfboot, s. 125–138.

Rosenthal, G. (2004). Biographical Research. In: C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium, D. Silverman (Eds.), *Qualitative Research Practice*. London: Sage, s. 48–64.

Rosenmayr, L., Rosenmayr, H. (1978). *Die menschlichen Lebensalter. Kontinuität und Krisen*. München: Piper.

Salner, P. (1995). Svedectvo tých, ktorí prežili holokaust. *Slovenský národopis*, *43*(4), 445–460.

Salner, P. (1997). *Prežili holokaust*. Bratislava: VEDA.

Salner, P. (2000). *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: VEDA.

Salner, P. (2012). Kto nehladoval, nikdy nepochopí, čoho je človek schopný, aby sa najedol. In: M. Vrzgulová, J. Hlavinka (Eds.), *Výskum a vzdelávanie o holokauste v strednej Európe*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 85–95.

Sprander, R. (1984). Modelle des Alterns in der europäischen Tradition. In: H. Süßmuth, *Historische Anthropologie. Der Mensch in der Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck, s. 110–123.

Voľanská, Ľ. (2016). *„V hlave tridsať, v krížoch sto." Starnutie v autbiografiách v Bratislave a Viedni*. Bratislava: VEDA, Ústav etnológie SAV.

Vrzgulová, M. (Ed.) (2002). *Videli sme holokaust*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.

Vrzgulová, M. (2007). *Deti holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.

Vrzgulová, M. (2016). *Nevyrozprávané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív*. Bratislava: VEDA, Ústav etnológie SAV.

IVICA ŠTELMACHOVIČ BUMOVÁ,
Katedra porovnávacej religionistiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

MAREK JAKOUBEK (Ed.):
Teorie etnicity. Čítanka textů
[The Theory of Ethnicity. A Textbook]
Nakladatelství SLON, Praha 2016, 733 s.

V roce 2016 spatřila světlo světa na české poměry vskutku úctyhodná publikace. Editor Marek Jakoubek se pustil se svými kolegy a spolupracovníky doslova a do písmene ad fontes, když připravili do tisku publikaci o více než sedmi stech stranách. Navíc na žhavé téma etnicity. V úvodní editorově studii (oficiálně Předmluvě) se čtenář velmi srozumitelným jazykem dozví, co vedlo kolektiv autorů k vydání čítanky textů k teoriím etnicity. Prvotním impulzem byl zdánlivě nesouvisející překlad díla T. H. Eriksena *Etnicita a nacionalismus* do češtiny (realizovaný kolektivem překladatelů pod vedením M. Jakoubka, Praha 2012), ze kterého se ovšem v našem prostředí stala jakási výkladová mantra problematiky spojené s etnicitou. Jakoubkovo „zděšení" umocňuje fakt, že nejen studenti, ale i odborná reprezentace příbuzných oborů konceptualizuje etnicitu skrze Eriksena, tedy výklad výkladu! Tato skutečnost stála u rozhodnutí seznámit především odbornou veřejnost s „kanonickými" texty vztahujícími se k etnicitě. Myšlenka vydat antologii „originálních" textů k etnicitě navíc v plné verzi dává čtenářům možnost vlastních interpretací bez předešlé „kontaminace".

V tuto chvíli napadne mnohé, jestli se nejedná o nošení dříví do lesa. Výběr zůstane vždy výběrem, kde o argumenty pro a proti nebude nikdy nouze. Vezmeme-li dále v úvahu, že linguou-francou vědy obecně je angličtina, nedává na první pohled vydání čítanky jasný smysl. Realita je ale jako vždy o dost prostší, což mimo

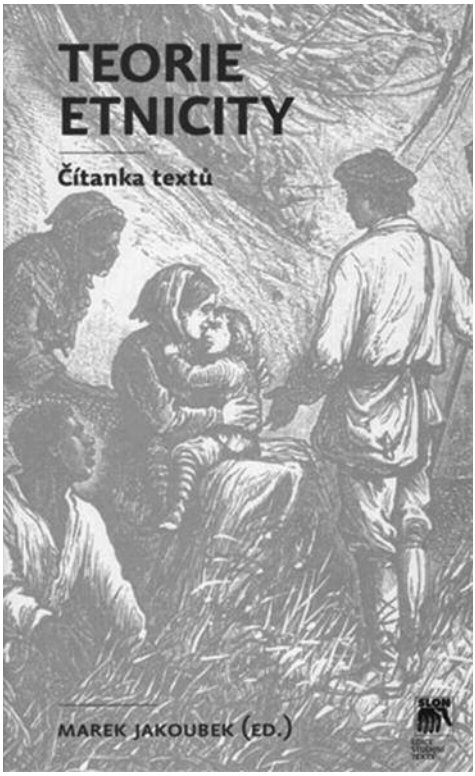

jiné dokumentuje případ Eriksena. Vezmeme-li v potaz stále slabou znalost cizích jazyků a nechuť studentů číst díla v originálech, je záměr kolektivu autorů o poznání zřejmější. Nejednou se také skutečná diskuse nad daným tématem rozproudí až po překladu do národního jazyka, čehož si je editor dobře vědom. Jakoubkova čítanka se navíc netají ambicí být v oblasti etnicity terminologicky normativní, což se jí úspěšně daří. Klíčovým podnětem pro vytvoření této práce bylo typologicky podobné dílo dnes již klasika studií o národu a nacionalismu M. Hrocha *Pohledy na národ a nacionalismus*, které spatřilo světlo světa v roce 2003. Ačkoli se M. Jakoubek netají svou zjevnou inspirací, zároveň upozorňuje, že v přístupu k zařazeným textům se obě publikace zásadně liší. V případě Hrochovy práce se totiž jednalo o neúplné, krácené texty, kdežto recenzovaná čítanka klade důraz na jejich celistvost.

V hutném Jakoubkově úvodu, který částečně vychází z jeho starších textů, je čtenář mimo jiné konfrontován i s autorovým úhlem pohledu na danou problematiku. Stěžejním cílem Jakoubkova díla tak má být v českém prostředí skoncování (jednou provždy) se zaměňováním teorií etnicity s teoriemi spojenými s národem a nacionalismem. Stručně řečeno vykolíkovat pole pro antropologickou konceptualizaci etnicity. Autor upozorňuje na fakt, že se etnicita stala ve veřejném prostoru (mluví o lidovém modelu etnicity) naprosto neřízenou střelou, jejíž dráha letu a místo dopadu se mohou na hony vzdálit původnímu naprogramování. Etnicita se sice skloňuje v nejrůznějších případech, ale až na naprosté výjimky se jedná o bezobsažné nic zdánlivě dokládající něco. Jakoubkova čítanka tak má bezpochyby ambice vytvarovat dosud beztvarou hmotu. Autor považoval za nutné rovněž konfrontovat dosavadní českou produkci pracující s etnicitou s jejím striktně antropologickým diskurzem. Ve vztahu k českému (československému) prostředí je jistě zaznamenáníhodné mimo jiné kategorické odmítnutí Bromlejovy „školy etnických procesů", která téměř 20 let spoluformovala vnímání etnicity v našich luzích a hájích. Bromlej (1980) skutečně nikdy nebyl v teoretické rovině na západ od našich hranic považován za vědeckou autoritu (jak konstatuje Jakoubek), ale nemělo by uniknout, že v aplikované verzi jeho přístupy do dnešních dnů přežívají v oficiální ruské politice.

Výběr statí zaměřený víceméně na nezpochybnitelné oborové autority reflektuje skutečně pestré přístupy k etnicitě. Sám Jakoubek upozorňuje, že za výstižnější název publikace by považoval Různé teorie rozličných etnicit (samozřejmě z antropologického úhlu pohledu). Samotná publikace je pak rozdělena do tří základních oddílů: V prvním oddílu *(Meta)teoretické studie* čtenář nalezne sedm příspěvků, které poskytují obecný přehled o základních terminologických, konceptuálních a historických polohách studia etnicity. Texty např. manželů Comaroffových, R. Jenkinse, A. Cohena vytvářejí kontext pro porozumění dalším částem knihy. Druhý oddíl nazvaný *Jednotlivé přístupy k tematizaci etnicity* uvozuje pravděpodobně nejznámější a nejcitovanější text o etnicitě, který vyšel z pera F. Bartha (1969). Dalších deset studií reprezentuje zejména jednotlivé teoretické perspektivy (symbolická etnicita, situační etnicita, etnicita jako příbu-

zenský výběr, etnicita a identita) autorů jako N. Glazera, D. Moynihana, A. Epsteina, H. Ganse, J. Okamury, J. Nagelové. Třetí, poslední oddíl čítanky *Případové studie* je pak věnován analýze konkrétních etnických skupin (autoři např. M. Gluckman, M. Moerman, A. Cohen, R. Astuti). Rozdělení studií je ovšem víceméně orientační, neboť všechny obsahují teoretické pasáže.

I přesto, že je etnicita bezpochyby součástí diskurzu dalších společenskovědních disciplín, není v čítance s ohledem na výše řečené interdisciplinárním přístupům věnován žádný prostor. Což na jednu stranu podtrhuje antropologickou originalitu (konečně), ale na druhé straně může vést k opětovnému zmatení. Zcela vědomé opomíjení interdisciplinárních přesahů lze ovšem chápat v jiném kontextu. Po téměř třiceti letech svobodného vědeckého bádání je možné tuzemskou antropologii chápat jako vědeckou disciplínu, která stále zaostává za očekáváními. Nejen samotnou antropologií často kritizovaných etnologů, ale i historiků, sociologů, politologů. Editorský počin M. Jakoubka, příznačně vydaný Sociologickým nakladatelstvím, ale patří jednoznačně k těm titulům, které na dlouhá léta nezapadnou. Čítance textů díky autorově skutečně mimořádnému rozhledu v dané problematice a precizní editorské práci nelze téměř nic vytknout. České akademické prostředí je tak chtě nechtě „odsouzeno" M. Jakoubkem k odborné diskusi, která je, jak jsme měli již v minulosti možnost sledovat třeba na stránkách Českého lidu, alfou a omegou autorova vědeckého bytí (Nešpor, Jakoubek, 2004; Nešpor, Jakoubek, 2006). Nezbývá než doufat, že nemalé investice vložené do precizního překladu originálních textů se autorům vrátí přinejmenším v této podobě.

LITERATURA

Barth, F. (1969). *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference:* Oslo: Universitetsforlaget.

Bromlej, Ju. V. (1980). *Etnos a etnografia*. Bratislava. VEDA.

Eriksen, T. H. (2012). *Etnicita a nacionalismus. Antropologické perspektivy*. Praha: Sociologické nakladatelství. SLON.

Hroch, M. (2003). *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: Sociologické nakladatelství. SLON

Nešpor, Z. R., Jakoubek, M. (2004). „Co je a co není kulturní/sociální antropologie? Námět k diskusi." *Český lid. Etnologický časopis*, *91*(1), 53–79.

Nešpor, Z. R., Jakoubek, M. (2004). „Co je a co není kulturní/sociální antropologie po dvou letech." *Český lid. Etnologický časopis*, *93*(1), 71–85.

FRANTIŠEK BAHENSKÝ,
Etnologický ústav AV ČR, v. v. i. v Prahe

ALEXANDR MURATOV, DINA MURATOVA:
Osudy Čechů v Rusku, 19.–20. století. Cesta z Kyjeva do Vladivostoku
[The Fates of Czechs in Russia, 19th–20th Century]
Scriptorium, Praha 2017, 408 s.

Předkládaná publikace badatelů Muratovových přibližuje čtenářům oblast problematiky české kolonizace převážně bývalé Kyjevské gubernie carského Ruska v období od 2. poloviny 19. století do 1. třetiny 20. století. Kniha postavená na dvanácti faktografických kapitolách míří nejen k odborné obci, ale je zacílena i na širší okruh laické veřejnosti, která se zajímá o historii českého krajanství a československého hnutí v Rusku. Na takřka 400 stranách jsou čtenáři vtaženi do příběhů aktérů s odlišnými migračními trajektoriemi, motivacemi i různorodými oblastmi profesní činnosti. V publikaci je však na rozdíl od podobně tematicky zaměřené literární tvorby ponechán širší prostor osudům migrujících průmyslníků, podnikatelů a inteligence českého a slovenského původu směřujících od 80. let 19. století na východ Rakouska-Uherska (R-U) do oblasti carského Ruska ve srovnání s velkou migrační vlnou zemědělského obyvatelstva z R-U namířenou do oblasti bývalé Volyňské gubernie v 60.–70. letech 19. století.

Česká verze recenzované publikace je oproti originálnímu vydání v ruském jazyce obohacena o jednu doplňující kapitolu zabývající se

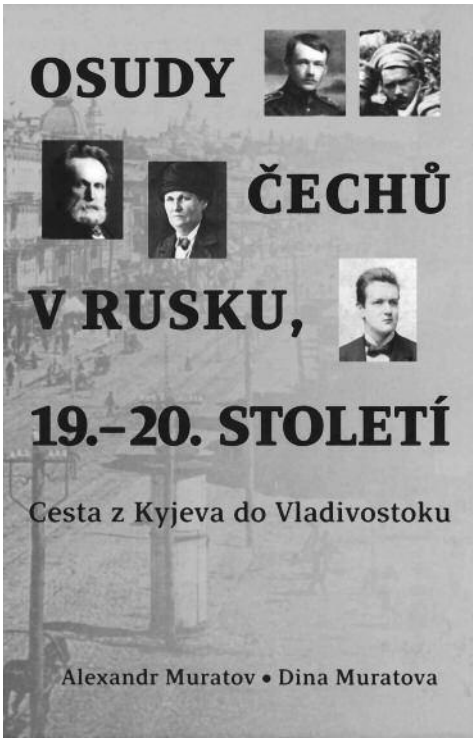

životními okolnostmi tří významných osobností československého odboje v Rusku: Zdeňkem Rejmanem z Petrohradu, jehož syn inicioval vydání českého překladu, Aloisem Tučkem z Moskvy a Václavem Vondrákem z Kyjeva. Za zmínku stojí také technicky vylepšený obrazový doprovod doplňující faktografickou část o vhodně zvolené fotografie, které byly péčí Československé obce legionářské (ČsOL) dohledány ve Vojenském ústředním archivu (VÚA) a následně ve vylepšené kvalitě do knihy vsazeny. V neposlední řadě je v oblasti technikálií třeba ocenit umně provedený překlad do českého jazyka, který zajistila Miloslava Žáková, volyňská Češka narozená v Kupičově na Volyni, která svoji rodnou ves opouštěla jako třináctiletá dívka při reemigraci do ČSR roku 1947.

Knihu vydanou spolkem pro nekomerční vydávání odborné literatury vybavili předmluvou uznávaný historik Jaroslav Vaculík z Masarykovy univerzity v Brně, jenž je považován za nestora problematiky historie volyňských Čechů se svými obsáhlými historickými pojednáními (namátkou Vaculík, 1997–2001, 2002), a Tomáš Jakl z Vojenského historického ústavu (VHÚ) v Praze, který se věren Ciceronovu latinskému výroku *Historia magistra vitae* obrací k laskavému čtenáři s prosbou o „ochotu naslouchat a o slyšeném přemýšlet" (s. 7). A že bude o čem přemýšlet, dokládá i úvodní slovo autorů, kteří přibližují šíři svého zájmu, ze kterého lze však v knize nalézt pouhý zlomek, neboť migrace obyvatel z tehdejšího Rakouska-Uherska směrem na východ nabyla v poslední třetině 19. století nebývalých rozměrů.

Odyseu českých kolonistů daleké Rusi otevřeli autoři vyprávěním o životě Jindřicha Jindříška, rodáka z Podkrkonoší, v němž zkušenost v kůži mladého obchodníka zanechala nesmazatelnou stopu, díky které se později v 80. letech 19. století do Kyjeva vrátil, aby zahájil úspěšnou podnikatelskou dráhu v oblasti výroby hudebních nástrojů a gramofonových desek. Stejně jako většina aktérů uvedených v publikaci i on se aktivně zapojil do kulturní a osvětové činnosti, podpořil vznik Dobročinného a vzdělávacího spolku Jana Amose Komenského a tělovýchovné organizace Sokol a napomáhal Václavu Vondrákovi s náborem dobrovolníků do České družiny v hotelu Praha. Ani jemu se však, podobně jako ostatním aktérům na stránkách publikace, nevyhnula Ruskem postupující bolševizace, následné zatýkání a perzekuce. Po návratu do rodné vlasti působil dále v oblasti vzdělávání a zemřel v Praze, kde však ani po smrti nenalezl klid. Jeho urna byla za německé okupace fašisty odstraněna z Památníku osvobození na vrchu Vítkov neznámo kam.

V tematicky navazující kapitole s příznačným názvem České průmyslové podniky v Kyjevě na přelomu 19. a 20. století se snaží autoři nalézt odpověď na otázku, zač vděčí průmyslový rozvoj tehdejšího Ruska přelomu 19. a 20. století příchozím Čechům z Rakouska-Uherska, ve kterém se tehdejší oblast Čech nalézala svým demografickým růstem na pomyslném vrcholu.[1] Text je uvozen přiblížením osobnosti

1 Jen za třicet let se od roku 1860 počet obyvatel v Čechách zvýšil o 30 % a přibližně 10 % obyvatel (cca 900 000) se rozhodlo kvůli neutěšené životní a ekonomické situaci (mimo jiné i kvůli následkům prohrané prusko-rakouské války v roce 1866 a následné dualizaci monarchie na R-U v roce 1867) emigrovat (s. 56).

Josefa Křivánka (více viz Nejedlý, 1944–1947), který se úspěšně realizoval v rozvoji strojírenství a provozoval jeden z největších podniků v Kyjevě. Do své rodné vlasti se vrátil na prahu druhého desetiletí 20. století, kde následně i zemřel. Nedožil se tak bolševického rozvratu svého odkazu na Rusi (nynější Ukrajině), což nelze říci o dalších průmyslnících, jejichž směrem se dále v kapitole stáčí řeč. Čtenář nahlédne do Slévárenského závodu Antonína Ungermanna a Tomáše Nejedlého, z nichž se druhý jmenovaný po svém návratu do ČSR v roce 1919 stal předsedou nově založeného Sdružení Čechů a Slováků z Ruska. Václav Nejedlý, který v Rusku převzal závod, byl od samého počátku aktivním účastníkem československého osvobozeneckého hnutí v Kyjevě, financoval Českou družinu a rovněž i pobyt T. G. Masaryka roku 1917. Po ovládnutí země bolševiky i on zemi opustil a odjel roku 1920 do Prahy. Podobný příběh se paralelně odvíjí i v případě Václava Vielwertha a Františka Dědiny a jejich Závodu secích strojů (viz také Zuman, Dědina, 1934).

Mezi neznámé osobnosti nepatří ani manželská dvojice Otakara a Marie Červených, považovaných autory za nejstarší činitele čs. osvobozeneckého hnutí v Rusku. Na ně navazuje kapitola vlastní pouze české verzi překladu mapující osudy tří význačných osobností prolnutých s Českou družinou (posléze přetvořenou na Čs. střelecký pluk) a sleduje životní pouť těchto prvních iniciátorů čs. odboje v Rusku. Při popisu jejich životních trajektorií se před očima čtenáře rozvíjí příběh ne nepodobný všem předešlým. A přece v něčem odlišný. Václav Vondrák, který vlivem politických okolností nenalezl klid ani po návratu do tehdejšího ČSR, se stěhuje roku 1927 do francouzského Nice, odkud po okupaci německými vojsky také odchází a svoji životní pouť končí roku 1962 ve vzdáleném Chile.

Na následujících stranách publikace nahlédneme ještě namátkou do života čs. legionáře Václava Kašpara, vzdáleného autorova strýce, a spolu s ním si budeme klást otázku, zdali se mohl během svého působení v roli zástupce velitele roty Jana Syrového v 1. střeleckém pluku čs. armády setkat s Jaroslavem Haškem (Hašek, 1985). Oborově odlišný vhled do tématu naskýtá popis životní pouti Zdeňka Štěpánka zprvu očima vojáka rakouské armády, zajatce a legionáře, posléze herce, režiséra a dramatika na divadelních prknech čs. armády v jednom z ešalonů brázdících transsibiřskou magistrálu (více viz Štěpánek, 1970; Velemanová, 2003). Další osudy legionářů přibližuje i kapitola nazvaná Kyjev očima zajatců. Pozoruhodné zastavení autorů pak představuje kapitola Zlatý poklad Ruska a Československý sbor, ve kterém polemizují a s konečnou platností vyvracejí domněnku, že čs. legionáři uloupili roku 1918 zlatý poklad (též zvaný jako kazaňské, Kolčakovo či vladivostocké zlato), z jehož prostředků byla údajně později v roce 1919 vystavěna pražská Legiobanka.

Publikace je psána čtivým jazykem, text plyne v pomalém tempu s množstvím obrazových příloh a jednotlivé kapitoly s detailně vykreslenými osudy uvedených osobností vhodně doplňují podobně tematicky zaměřené faktografické publikace z řad akademické obce. Ani zde však není nouze o historiografické údaje, ba naopak, každá kapitola je opakovaně rámována tokem dějin a událostí, jež formovaly pozadí životních osudů zúčastněných aktérů.

LITERATURA

Hašek, J. (1985). *Tajemství mého pobytu v Rusku*. Praha: Naše vojsko.

Nejedlý, V. (1944–1947). *Čeští průmysloví průkopníci. Josef Křivánek a bratří Nejedlých – čeští průmysloví průkopníci na Rusi-Ukrajině*. Podle Kroniky rodu Nejedlých, Křivánkových a Meilbekových. Dostupné z: https://www.mzv.cz/file/572785/CestiPrumysloviPrukopnici.doc. Navštíveno: 3. 1. 2019.

Štěpánek, Z. (1970). *Za divadlem kolem světa*. Praha: Mladá fronta.

Vaculík, J. (1997–2001). *Dějiny volyňských Čechů I.–III*. Brno: Masarykova univerzita, SČVP.

Vaculík, J. (2002). *Češi v cizině – emigrace a návrat do vlasti*. Brno: Masarykova univerzita.

Velemanová, V. (2003). Život a kulturní (zvláště pak divadelní) činnosti čs. legionářů v Rusku 1914–1920. In: V. Veber (Ed.), *Československé legie v Rusku*. Praha: Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, s. 14–44.

Zuman, F., Dědina, F. (1934) *Věstník Ústředního Sdružení Čechů a Slováků z Ruska* 14/6, s. 61–63.

VERONIKA BERANSKÁ
Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

OREST ZILYNSKYJ:
Balady východného Slovenska. Podbeskydské ľudové balady
[The Ballads of Eastern Slovakia. Folk Ballads from under the Beskydy Mountains]
Občianske združenie Šušľavá mušľa. Vydavateľstvo Ladislav Cuper. Prešov 2018, 560 s.

Editorka najrozsiahlejšej regionálnej zbierky ľudových balád v slovanskej folkloristike Tatiana Pirníková predhovor ku knihe začína konštatovaním: „Bola to náhoda, ktorá mi priniesla do cesty dielo Oresta Zilynského o ľudových baladách východného Slovenska. V roku 2016 som sa obrátila na prešovského ukrajinistu, akademika prof. Mikuláša Mušinku, s otázkou, či sa v jeho knižnici nájde piesňový materiál viažuci sa k Rusínom žijúcim na Slovensku. Zaujímali ma predovšetkým notové zápisy piesní. Dal mi do rúk fotokópiu zbierky Ukrajinské ľudové balady východného Slovenska zostavenú Orestom Zilynským v 70. rokoch minulého storočia, ktorú vydal Inštitút umenovedy, folkloristiky a etnológie M. T. Ryľského v Kyjeve v roku 2013. Bola som prekvapená kvantitou publikovaného materiálu, prekvapila i fundovanosť jeho obsahovej usporiadanosti. Meno zostavovateľa zbierky mi bolo neznáme." (s. 6.)

Autorka predhovoru vyslovuje poďakovanie kyjevským vydavateľom, zároveň však ľutuje, že na území, kde balady boli zapísané, táto cenná zbierka nie je vôbec známa. Aby tento nedostatok eliminovala, rozhodla sa vydať zbierku latinkou, pretože väčšina súčasného pokolenia Rusínov východného Slovenska azbuku už neovláda.

Pripomeňme si základné údaje životopisu O. Zilynského z úvodnej štúdie T. Pirníkovej, napísanej na základe mojej knihy *Naukovec z dušeju poeta* (Mušynka, 1983).

Takmer celý život Oresta Zilynského, rodáka z haličskej Lemkoviny, bol spojený s Československom. Tu získal vysokoškolské vzdelanie (na Ukrajinskej slobodnej univerzite a na Karlovej univerzite v Prahe), desať rokov vyučoval ruštinu a poľštinu na Univerzite Palackého v Olomouci (1948–58), kde sa stal kandidátom filologických vied (1966) a od roku 1958 do predčasnej smrti v roku 1976 vo veku 53 rokov pracoval v ústavoch Československej akadémie vied v Prahe. Často reprezentoval československú ukrajinistiku a slavistiku na medzinárodných vedeckých zjazdoch. Zomrel za doposiaľ nevyjasnených okolností v katastri obce Vinné na Zemplínskej šírave v okrese Michalovce. Pochovaný je vo Svidníku.

Do 60. rokov minulého storočia boli jeho vedecké práce publikované aj na Ukrajine. Za práce o najvýznamnejšom ukrajinskom básnikovi ho Kyjev vyznamenal medailou Tarasa Ševčenka. Neskôr, keď na 6. medzinárodnom zjazde slavistov v Prahe 14. augusta roku 1968 predniesol návrh na založenie Medzinárodnej asociácie ukrajinistov (ktorý vyvolal ostrú kritiku zo strany zástupcov ukrajinskej sovietskej delegácie), sa stal personou non grata nielen v periodických vydaniach Ukrajiny, ale aj v ukrajinskej tlači východného Slovenska. V českej a slovenskej vedeckej verejnosti sa však O. Zilynskyj aj naďalej tešil všeobecnej úcte. Slovenská akadémia vied v Bratislave vydala v roku 1978 jeho 440-stránkovú monografiu *Slovenská ľudová balada v interetnickom kontexte*, odmenenú prvou cenou Slovenskej národopisnej spoločnosti (Zilynskyj, 1978a). Československá akadémia vied v Prahe v tom istom roku vydala jeho rozsiahly katalóg *Lidové balady v oblasti západních Karpat* s odkazmi na 2039 balád a 282 prác o baladách (Zilynskyj, 1978b). Národná akadémia vied Ukrajiny ho rehabilitovala až v roku 2013 vydaním jeho *Vybraných prác z folkloristiky* vo dvoch zväzkoch (968 s.) (Zilynskyj, 2013a), *Literárnych prác* (672 s.) (Zilynskyj, 2013b) a *Ukrajinských balád východného Slovenska* (728 s; Zilynskyj, 2013c). Editorom a autorom štúdií o Zilynskom bol vo všetkých troch vydaniach M. Mušinka.

V úvodnej štúdii k najnovšiemu vydaniu, ktorá sa volá *Třnistá cesta zbierky balád* (s. 5–30), T. Pirníková predovšetkým na základe archív-

nych materiálov, ktoré jej požičal Bohdan, syn Oresta Zilynského, priblížila prácu O. Zilynského na zbierke balád a aj proces fyzickej likvidácie rukopisu a sadzby po druhej stránkovej korektúre. Texty 27 českých a slovenských dokumentov podala v origináli, ukrajinské a ruské v preklade do slovenčiny.

Medzi týmito dokumentmi sa nachádza korešpondencia O. Zilynského s ukrajinskou redakciou Slovenského pedagogického vydavateľstva v Prešove, Krajským výborom KSČ v Košiciach, listy O. Zilynskému od folkloristu Andreja Dulebu zo Svidníka, etnomuzikológa Volodymyra Hošovského z Ľvova (anonymného spoluredaktora notovej časti knihy) a výtvarníka Ivana Firkaľa. Sú tu aj vysoko pozitívne recenzie na rukopis práce – od Boženy Filovej a Jána Komorovského z Bratislavy, Borisa Putilova z Leningradu (schválenú Julianom Bromlejom z Moskvy) atď. Tieto dokumenty do značnej miery dopĺňajú doterajšie vedomosti o príprave do tlače a procese fyzického zničenia sadzby zborníka Ukrajinské balady východného Slovenska. Podstatu knihy tvorí 482 textov a 240 notovaných nápevov, zapísaných v 119 rusínsko-ukrajinských lokalitách východného Slovenska viacerými zberateľmi folklóru (s. 73–485). O. Zilynskyj ich rozdelil do dvoch častí: 1. *Základné texty* (čísla 1–254) a 2. *Doplňujúce varianty* (č. 255–479). Ku každej balade O. Zilynskyj v poznámkach podal podrobné komentáre. T. Pirníková spojila obidve časti do jedného celku. Pri transliterácii textov balád z azbuky do latinky plne zachovala ich nárečové znenia.

O. Zilynskyj pripojil k zbierke mapu východného Slovenska s uvedením všetkých 119 rusínsko-ukrajinských obcí, v ktorých boli zapísané balady, pričom zvláštnymi grafickými znakmi označil tie lokality, kde bolo zapísaných 10–32 piesní, 5–9 piesní, 2–4 piesne a dokonca aj jedna pieseň. Všetko toto je ponechané aj v slovenskom vydaní zbierky balád (s. 525).

Ukrajinské resumé zbierky editorka uverejnila v preklade do slovenčiny (s. 530–540) a anglické ponechala v origináli (s. 542–545).

Preklad zbierky (ako aj jej originál) je ilustrovaný celostránkovými farebnými obrázkami slovenského maliara ukrajinského pôvodu Dezidera Millyho. Jedna z týchto ilustrácií je aj na obálke knihy.

Všetko uvedené je možné považovať za pozitívnu stránku knihy. Za negatívum slovenskej reedície zbierky balád Oresta Zilynského považujem zmenu pôvodného názvu *Українські балади Східної Словаччини (Ukrajins'ki balady Schidnoji Slovaččyny)*[*Ukrajinské balady východného Slovenska*] na *Balady východného Slovenska*, pretože územný termín *východné Slovensko* v žiadnom prípade nezodpovedá národnostnému charakteru zbierky balád – baladám ukrajinského etnika východného Slovenska. Je pravdou, že T. Pirníková k názvu zbierky pridala podtitul *Podbeskydské ľudové balady*, ktoré na jej označenie použil aj O. Zilynskyj. Ten však vôbec nepochyboval o tom, že tieto balady patria ukrajinskému obyvateľstvu tohto regiónu.

S takým ponímaním národnostného charakteru balád editorka zásadne nesúhlasí. Svoj nesúhlas zdôvodňuje takto: „Všetky odkazy na prezentovanú ľudovú kultúru východného Slovenska sú autorom zbierky označené ako ukrajinské. Zároveň autor používa termím Ukrajinci východného Slovenska. Editorka síce ponecháva v resumé O. Zilynského pôvodnú terminológiu, ktorú autor používal, zároveň

však upriamuje pozornosť čitateľa na fakt, že týmito termínmi je v skutočnosti označovaná ľudová kultúra Rusínov, prevažne Lemkov, žijúcich na území severovýchodného Slovenska. Svojbytnosť tohto národa bola po 2. svetovej vojne oficiálne uznaná až po roku 1989. Pojem ukrajinský bol používaný v období vzniku štúdie účelovo v rámci oficiálne prezentovanej kultúrnej politiky. Sám Zilynskyj používa v antológii vo viacerých kontextoch pojem ľudová kultúra Lemkov a Bojkov, ktorí sú v súčasnosti legitímne rešpektovaní ako etnické skupiny rusínskeho národa." (s. 530)

Tu sa editorka dopustila niekoľkých zavádzajúcich chýb:

1. Etnonymom *Rusíni*, odvodeným od názvu územného celku *Rus (Kyjevská Rus*, *Haličská Rus)* boli od 9. do 19. storočia označovaní všetci budúci Ukrajinci. Etnonymum *Ukrajinci* sa všeobecne používa iba od obdobia národného obrodenia, teda od konca 18. a začiatku 19. storočia. V prešovskom regióne (Prjaševščyna) tento termín nadobudol všeobecné rozšírenie iba po druhej svetovej vojne, predovšetkým v 50. rokoch minulého storočia. Do 90. rokov ani oni sami, ani ich susedia, ani bádatelia ich dejín a kultúry nepochybovali o tom, že *Rusíni* sú súčasťou ukrajinského (maloruského) národa. Nuž, O. Zilynskyj celkom oprávnene nazval svoju zbierku *Ukrajinské ľudové balady východného Slovenska*. S takýmto názvom je v súčasnosti možné nesúhlasiť, možno mať k nemu výhrady, avšak nikto nemá právo meniť ho, o to viac, že tento názov vôbec nemení charakter balád.
2. Podnázov *Podbeskydské ľudové balady* bol iba druhoradým názvom.
3. Ani súčasná veda nespochybňuje príslušnosť etnografických skupín Lemkov a Bojkov k ukrajinskému národu.
4. Z teoretického hľadiska najcennejšou časťou zbierky balád sú komentáre O. Zilynského ku každému typu balád, predovšetkým k ich pôvodu, historickému vývoju, výskytu u iných národov a etnických skupín, ciest migrácie atď. Sú to vyčerpávajúce štúdie takmer ku každej balade (bez variantov), svedčiace o hlbokých znalostiach autora o danej problematike a novátorstve jeho metodológie. Editorka zúžila komentáre iba na pasportizáciu balád, vynechajúc nielen odkazy na varianty u iných, predovšetkým susedných národov, ale aj štúdie o nich (niekedy aj niekoľkostránkové). Tým bolo slovenské vydanie knihy v porovnaní s ukrajinským značne ochudobnené.

Napriek spomenutým nedostatkom považujem vydanie zbierky ľudových balád Rusínov-Ukrajincov východného Slovenska O. Zilynského v slovenčine za vysoko pozitívny jav. Zásluhou T. Pirníkovej sa najväčšia regionálna zbierka ľudových balád v slovanskej folkloristike dostala k potomkom tých, ktorí ich pred 50–150 rokmi spievali, ale aj k slovenskej vedeckej verejnosti, predovšetkým k slovenským folkloristom a etnomuzikológom. Jej slovenskú verziu srdečne vítam. Škoda len, že nízky náklad (300 výtlačkov) nebude môcť uspokojiť všetkých záujemcov.

LITERATÚRA

Mušynka, M. (1983). *Naukovec z dušeju poeta. Orest Zilynskyj (1923–1976)*. Bound Brook: New York.

Zilynskyj, O. (1978a). *Slovenská ľudová balada v interetnickom kontexte*. Bratislava: VEDA.

Zilynskyj, O. (1978b). *Lidové balady v oblasti západních Karpat*. Praha: Academia.

Zilynskyj, O. (2013a). *Vybrani praci z foľklorystyky. U 2 kn.*, NANU, MAU, IMFE im. M. T. Ryľskoho, Kyjev.

Zilynskyj, O. (2013b). *Literaturoznavči praci*, NANU, MAU, IMFE im. M. T. Ryľskoho, Kyjev.

Zilynskyj, O. (2013c). *Ukrajins'ki balady Schidnoji Slovaččyny*, NANU, MAU, IMFE im. M. T. Ryľskoho, Kyjev.

MIKULÁŠ MUŠINKA,
Prešov